

Romano džaniben

časopis romistických studií | 2 | 2015

Vzdělávání v romském jazyce v Srbsku z pohledu projektu QualiRom

Abstract

The QualiRom project (Quality Education in Romani for Europe) is presented herein as an example of academically challenging research and educational context in which internationally achieved and recognized outcomes have not (yet) found space for implementation in the Serbian socio-political context.

Keywords:

Romani, Serbia, top-down and bottom-up language education policy, transdisciplinary research

¹ Jelena Filipović, Ph.D., působí na Ústavu iberijských studií na Filologické fakultě Univerzity v Bělehradě.
E-mail: jelenafbgd@gmail.com

1. Úvod

Srbská shora řízená jazykově vzdělávací politika a plánování se v posledních dvou desetiletích soustředily především na Romy, nejvíce marginalizovanou menšinu žijící na území státu. Srbsko bylo jednou ze zemí, které se připojily k Dekádě romské inkluze (2005–2015) a příslušné státní instituce (Ministerstvo školství, vědy a technologického rozvoje, Ministerstvo pro lidská práva a práva menšin) zahájily několik programů s jasně definovaným cílem: zlepšit celkové životní podmínky romské menšiny v Srbsku včetně vzdělávacích a socioekonomických (podrobněji viz Filipović et al. 2010). Jak ovšem trefně poznamenává May (2008: 168), „navzdory deklarovaným záměrům [...] nedokázala vzdělávací politika vyřešit ani zmírnit sociální znevýhodnění a zejména znevýhodnění v oblasti vzdělávání, kterým tyto (menšinové) skupiny ve srovnání se zbytkem společnosti čelí.“ Současná situace romské populace v Srbsku tuto hořkou pravdu vyjádřenou ve výše uvedené citaci pouze potvrzuje. Pokud jde o strategie jazykového vzdělávání, pak stejně jako v jakémkoliv jiném segmentu populace o nich nelze uvažovat, aniž bychom vzali v potaz obecné socio-politické a historické souvislosti, v nichž jsou vytvářeny a uváděny do praxe. V případě romských dětí, ať už v Srbsku nebo kdekoliv jinde (například Hancock 1999; Leseman 2007), to jsou jevy jako společenská a ekonomická marginalizace, kulturní modely odlišné od neromské populace a nízká úroveň formálního vzdělání rodičů, které spolu s xenofobií, rasismem a negativními stereotypy o Romech již delší dobu podporují kvazivědecké argumenty ve prospěch takzvané teorie deficitu. Podle této teorie je za velmi slabé studijní výsledky romských žáků zodpovědná samotná romská komunita a její jednotliví členové. V Srbsku nadále přetrvává tato situace: „[...] tzv. imerzní programy, založené na strategii skoč a plav anebo se utop, jsou uplatňovány nejdéle ve vzdělávání romských dětí. Na rozdíl od většiny národnostních menšin, kterým byla alespoň formálně přiznána možnost volby dvojjazyčného vzdělávání nebo vzdělávání v mateřském jazyce, nebyli Romové donedávna uznáni ústavou jako národnostní menšina a neměli tedy jinou volbu než nastoupit do vzdělávacího systému jako úplní outsideri“ (Filipović et al. 2010: 267). Zprávy srbského ministerstva školství a dalších národních i mezinárodních institucí označovaly po dlouhá léta nízkou úroveň znalosti srbštiny jako jazyka výuky za jeden z klíčových faktorů, který způsobuje, že se romské děti v Srbsku umísťují systematicky na nejnižší úrovni v hodnocení studijních výsledků. Nicméně až donedávna nebyla věnována pozornost významu a důležitosti vzdělávání etnolingvistických menšin v jazyce jejich primární socializace (tj. L1), u kterého byla prokázána přímá korelace se studijními dispozicemi a školní úspěšností (viz například Cummins 1981a, 1981b, 1984; Labov 1972; Skutnabb-Kangas 1991, 2000, 2004, 2006, atd.). Aktivity evropských institucí, mezi nimi například i Rady Evropy, během posledního desetiletí zahrnují právě programy, které se (s většími nebo menšími úspěchy) pokoušejí o řešení tohoto

problému. Byla také vydána řada dokumentů zaměřených na zvyšování kompetence v marginalizovaných a dominovaných menšinových jazycích na našem kontinentu.

2. Projekt QualiRom

Projekt QualiRom (Kvalitní vzdělávání v romštině pro Evropu) byl podpořen Programem celoživotního učení (LLP) Výkonné agentury pro vzdělávání, kulturu a audiovizuální oblast (EACEA) v rámci jazykového podprogramu K-2, podaktivity Zvyšování povědomí a vývoj nových učebních materiálů a/nebo online kurzů. Během projektu byla v praxi využita a testována Rámcová osnova pro výuku romštiny (*Curriculum Framework for Romani, CFR*) a související dokumenty Evropského jazykového portfolia pro romštinu (*European Language Portfolio, ELP*). Všechny tyto dokumenty byly připraveny Radou Evropy na základě Společného evropského referenčního rámce pro jazyky (http://qualirom.uni-graz.at/home_cs.html). Projekt byl realizován od prosince 2010 do prosince 2013. Byl navržen jako akademický projekt, na kterém se podílely instituce terciárního vzdělávání ze zúčastněných zemí. Hlavním koordinátorem projektu byla rakouská Univerzita ve Štýrském Hradci, zatímco univerzity z České republiky, Finska a Srbska byly zodpovědné za projektové aktivity ve svých vlastních zemích. Slovensko, které bylo pátým účastníkem projektu, přispělo svou rozsáhlou zkušeností ze soukromé střední školy, na které jsou již několik let uplatňovány inovativní výukové metody, zaměřené primárně (ale ne exkluzivně) na romské studenty. Posledním aktivním účastníkem, zejména v oblasti logistiky a vztahů s veřejností, bylo Evropské středisko pro moderní jazyky (ECML), instituce Rady Evropy zaměřená na výuku jazyků a vzdělávání učitelů. „Hlavním cílem projektu bylo připravit sady výukových materiálů, které lze použít v různých sociokulturních a výukových situacích, zemích a v rámci různých formálních i neformálních vzdělávacích systémů. Již na začátku bylo určeno, že součástí aktivit projektu nebudou snahy o standardizaci. Cílem bylo ukázat, že nestandardizované jazykové variety mohou být úspěšně použity ve vzdělávání romských dětí z různých jazykových prostředí. Jednotlivé týmy pracovaly na návrzích a vývoji materiálů pro studenty různých věkových skupin (na úrovni základního i středního vzdělávání), v souhrnu pokrývajících úroveň jazykových kompetencí v romštině od A1 do B2 (dle Společného evropského referenčního rámce). Příručky s instrukcemi pro budoucí učitele romštiny byly vždy připraveny ve dvou jazykových verzích – v místním jazyce a v angličtině. Ve výukových materiálech byly samozřejmě použity různé variety romštiny (arlijská, gurbetská, východoslovenská, kalderašská, lovárská a finská). Jednotlivé skupiny se pravidelně dvakrát ročně setkávaly na vzdělávacích seminářích vedených odborníky, které vybrali projektoví koordinátoři. Semináře podpořili Rada Evropy a ECML“ (Filipović 2015: 91).

Základním východiskem projektu QualiRom byl předpoklad, že formální vzdělání na všech úrovních, od předškolního po terciární, představuje jeden z klíčových faktorů, které umožňují sociální mobilitu a úspěšnou integraci kteréhokoli jedince, jak z hlediska profesního, tak i obecně ve veřejném životě. Jak již bylo zdůrazněno, tento fakt je velmi důležitý v případě dětí, které pocházejí z menšinových, zvláště pak z marginalizovaných skupin, jako jsou právě Romové. Z tohoto důvodu je právo na kvalitní vzdělání považováno za nezbytný předpoklad pro rozvoj „nového psychologicko-kognitivního prostoru pro romské děti, který jim umožní uvědomit si a přijmout svou vlastní etnolingvistickou identitu a zároveň se od svých vrstevníků v rámci formálního vzdělávacího systému naučit, jak se stát kompetentními členy majoritní společnosti. [...] Jak se již mnohokrát ukázalo, jen ti, kteří usilují o vlastní zviditelnění se před zraky veřejnosti, mohou skutečně přispět ke změně, která se bude týkat nejen jejich vlastních životů, ale ovlivňovat i životy ostatních členů jejich komunity nebo etnické skupiny, stejně jako situaci dalších minoritních i majoritních skupin“ (Filipović et al. 2010: 273). Je třeba zdůraznit, že projekt QualiRom byl zacílený pouze na komunity mluvčích romštiny, a zároveň si jasně uvědomoval, že existují další skupiny, které hovoří jinými jazyky, například albánsky nebo beášsky, a s největší pravděpodobností by ve vzdělávání potřebovaly stejný typ podpory. Z logistických a praktických důvodů však nemohly být do projektu zařazeny.

Jedním z dalších hlavních strategických bodů projektu byla jeho čistě aplikovaně lingvistická orientace. Konkrétně se projekt zaměřoval na testování výukových a studijních materiálů již dříve vytvořených odborníky z Rady Evropy ve spolupráci s představiteli relevantních romských organizací a sdružení z různých částí Evropy. Materiály byly v rámci tohoto projektu testovány v různých sociokulturních a vzdělávacích prostředích, bez jakýchkoli normativních úsudků ohledně relativní hodnoty různých variet romštiny, které byly do projektu zahrnuty. Seznam cílů a výstupů zahrnoval vytvoření rozsáhlé online databáze obsahující ukázky výukových materiálů v několika dialektech romštiny (arlijském, východoslovenském, finském, gurbetském, lovárském a kalderašském) z pěti evropských zemí (Rakousko, Česká republika, Finsko, Srbsko a Slovensko), a jejich zveřejnění tak, aby byly k dispozici všem zainteresovaným učitelům. Cílem bylo vytvořit materiály, které budou zahrnovat celou škálu vzdělávacích situací a pomohou učitelům vytvořit si vlastní výukové materiály, přizpůsobené potřebám jejich studentů a respektující dialekt romštiny, kterým studenti v dané třídě hovoří a který pro ně představuje jazyk primární socializace. „Jak je vidět na webových stránkách projektu QualiRom, byly vytvořeny a zveřejněny stovky výukových materiálů, které jsou dále aktualizovány a vylepšovány i po ukončení projektu. Rovněž byl vypracován návrh na program pro vzdělávání učitelů romštiny. ECML rovněž vyvinulo vzdělávací seminář založený na zkušenostech z projektu QualiRom, jenž nabízí svým členským zemím“ (Filipović 2015: 91).

3. Projekt QualiRom v Srbsku

3.1. Základní informace

Analýza právních dokumentů uplatňovaných v srbských vzdělávacích institucích, která byla uskutečněna v roce 2009 v přípravné fázi projektu QualiRom, poukázala na existenci právního a administrativního rámce pro různé typy primárního a sekundárního formálního vzdělávání, který by mohl být upraven tak, aby odpovídal potřebám různých sociálních, etnických, jazykových a dalších skupin dětí v Srbsku. Existující modely zahrnují vzdělávání v několika jazycích, od srbštiny jako L1 (jazyka primární socializace) nebo srbštiny jako L2 (jazyka používaného při vzdělávání), po jazyky minoritních skupin uznaných srbskou ústavou jako národnostní menšiny, stejně jako bilingvní vzdělávání (pro podrobný přehled srbských jazykově vzdělávacích politik viz Filipović et al. 2007).

Vždy, když se zákonodárci zabývali vzděláváním romských dětí, byl kladen důraz na fakt, že Romové představují nejdéle a nejvíce stigmatizovanou a marginalizovanou skupinu, jejíž akademické výsledky jsou hluboko pod národním průměrem. Mezi nejčastěji zmiňované příčiny jejich extrémně vysoké míry předčasných odchodů ze vzdělávání a nedostatku motivace pokračovat ve vzdělávání i po ukončení základní školy patří problémy týkající se jejich jazykových a odborných kompetencí v srbštině², tedy jazyce vzdělávání, jakož i problémy vycházející z rozdílných kulturních modelů, uplatňovaných v romských komunitách a v majoritní populaci, které jsou doprovázené negativními stereotypy o Romech (Filipović, 2012a; Filipović, 2012b; Filipović et al., 2010).

Většina srbských odborníků v posledních dvaceti letech trvala na vzdělávání romských dětí v rámci inkluzivního modelu, který by systematicky zajišťoval úspěšné začleňování romských dětí do běžných tříd. Zaznívaly však i hlasy těch, kteří věřili, že v prvních fázích vzdělávacího procesu by bylo lepší vytvořit samostatné romské třídy, které by romským dětem pomáhaly posilovat jejich vlastní identitu a připravily je na vstup do hlavního vzdělávacího proudu se zvýšeným pozitivním povědomím o své vlastní kultuře a jazyce. Tyto názory zastávala i Milica Simić, ředitelka Romského dětského centra a předsedkyně Výboru pro vzdělávání v rámci Dekády romské inkluze (rozhovor s paní Simić pro týdeník Vreme, 1. října 2009).

I přesto, že se čas od času objeví (více či méně podložené) zmínky o počtech romských dětí v srbském vzdělávacím systému nebo o jazycích, ve kterých jsou vzdělávány, akademici a odborníci zodpovědní za tvorbu a plánování vzdělávacích politik svorně hovoří o tom, že neexistuje funkční soubor informací

² Romové byli uznáni za národnostní menšinu teprve v roce 2003. Tím jim bylo přiznáno právo na dvojjazyčné vzdělávání a/nebo vzdělávání v romštině, nicméně do dnešního dne nebyl ustanoven žádný tým složený z kvalifikovaných učitelů, kteří by byli toto vzdělávání schopni zajišťovat.

o romských dětech v srbském vzdělávacím systému, na němž by se mezi sebou shodli jak romští aktivisté a političtí představitelé, tak oficiální státní instituce a neziskové organizace, zapojené do romských vzdělávacích projektů (Baucal, 2012: 351). Baucal tento faktor problematizuje ještě hlouběji: „[...] může vyvstat otázka, zda fakt, že vzdělávací systém a veřejné instituce nemají informace byt' jen o počtech romských dětí, nepředstavuje sám o sobě akt diskriminace vůči členům romské komunity. Jinými slovy, měli bychom se ptát, zda nedostatky v dostupných datech nemohou signalizovat nezájem vzdělávacích a ostatních veřejných institucí pověřených vzděláváním romských dětí, a to i přesto, že srbská ústava garantuje kvalitní základní vzdělání všem srbským dětem bez rozdílu“ (Baucal 2012: 353). Výše uvedené tvrzení se shoduje se závěry mého vlastního výzkumu (Filipović et al. 2007, 2010; Filipović 2007, 2009, 2012a). Do dnešního dne nebyla v Srbsku na vrcholné úrovni navržena, podpořena ani zavedena do každodenní praxe ve výuce žádná efektivní jazykově vzdělávací politika iniciovaná zdola, tedy taková, která by byla vypracovaná přímo členy kterékoli etnické nebo jazykové menšiny (včetně romské) a která by byla určena žákům pocházejícím z této menšiny navštěvujícím běžné srbské třídy. Jinými slovy – na všech stupních srbského formálního vzdělávání jsou uplatňovány pouze oficiální jazykově vzdělávací přístupy, které jsou ale do větší nebo menší míry necitlivé vůči vzdělávacím, ale i emočním a kognitivním potřebám minoritních studentů.

Důsledky takového přístupu jsou velmi znepokojující, jak ilustrují dostupné údaje týkající se romských dětí: pouze 4–8% romských dětí dokončí povinné předškolní vzdělávání, 80% nastoupí do první třídy a pouze 20–30% z dětí, které navštěvují základní školu, povinné vzdělávání řádně ukončí (Baucal, 2012: 359). „V důsledku toho představují Romové segment srbské populace s nejvyšší mírou nedokončeného vzdělání, velmi nízkým procentem absolventů středních škol a minimem vysokoškolských absolventů. Podle údajů z roku 2006 nemá v Srbsku řádně ukončenu základní školu asi 62% romských dětí a pouze 9,2% dosáhlo vyššího než základního vzdělání. Kromě toho bylo 50 až 85% romských dětí vzděláváno ve speciálních školách určených dětem se speciálními vzdělávacími potřebami (Center za prava manjina 2006). U dětí vnitřně vysídlených Romů a těch, kteří se vracejí z emigrace, je nízká účast ve vzdělávání ještě umocňována finančními a administrativními problémy, jakými jsou chybějící dokumenty, pomalé postupy úřadů nebo komplikované ověřování diplomů a osvědčení ze zahraničních škol“ (Filipović et al. 2010: 267).

V době kdy probíhaly přípravy předběžné analýzy pro účely zahájení projektu QualiRom, bylo veškeré vzdělávání romských dětí poskytováno pouze v srbštině. Nebyly učiněny žádné pokusy o zavedení obsahově a jazykově integrovaného učení (Content and Language Integrated Learning – CLIL) ani dvojjazyčného vzdělávání v romštině a srbštině (částečně to bylo způsobeno nedostatkem

kvalifikovaných učitelů, dalším důvodem byl ale i nedostatek odborného konsensu v oblasti standardizace variet romštiny, kterými se v Srbsku hovoří, tak, aby mohly být využity při vzdělávání romských dětí). Na tomto místě je vhodné zmínit se o oficiálních údajích týkajících se jazykových kompetencí v romštině u romských dětí z různých komunit po celé zemi a o debatách o standardizaci, které měly rozhodující dopad na oficiální jazykově vzdělávací politiku iniciovanou shora, která je v Srbsku vůči romské komunitě uplatňovaná.

Při identifikaci romských dialektů v Srbsku zde vycházím z projektů realizovaných na univerzitách ve Štýrském Hradci a Manchesteru,³ které, dle mých znalostí, představují nejkompexnější výzkumné úsilí věnované systematické prezentaci evropských variet romštiny. Z nich vyplývá, že v Srbsku se hovoří několika romskými dialekty, obecně klasifikovanými jako balkánské a vlašské. Z balkánských variet jde zejména o arlijský dialekt, kterým se hovoří v Kosovu a na jihu Srbska. Dále jsou v Srbsku přítomné severovlašské a jihovlašské dialekty: gurbetská romština (Vojvodina a Centrální Srbsko, někdy bývá dále členěna na sremskou, banátskou a kosovskou – Boretzky 1986, cit. podle Leggio 2011: 58), lováština (Vojvodina) a kalderaština.⁴ Nicméně, kromě klasického deskriptivně lingvistického a dialektologického výzkumu neexistuje žádný další, který by se zaměřoval na současnou ekolingvistickou vitalitu těchto dialektů (podrobný popis lingvistického a lexikografického výzkumu romštiny v bývalé Jugoslávii v průběhu 20. století, viz Acković 2012: 13–30).

Místní odborníci zabývající se romštinou, a zejména pak ti, kteří sami pocházejí z romské komunity, věnují značnou pozornost snahám o standardizaci romského jazyka v Srbsku, včetně uplatnění standardu v praxi. Posledním výstupem jejich koordinované snahy vyplývajícím z řady aktivit vedených jak zdola, tak i na úrovni vrcholné politiky a plánování, inicializovaných a realizovaných řadou vědců z různých zemí, které vznikly po rozpadu Socialistické federativní republiky Jugoslávie, je dokument s názvem *Standardizacija romskog jezika* (Standardizace romského jazyka), vydaný v roce 2012 v Sarajevu. Obecným závěrem vyplývajícím z tohoto dokumentu je teze, že plánováním jazykové výuky je třeba se zabývat na makro i mikro úrovni. To v praxi znamená, že (1) je nutné zahájit spolupráci s úřady a zákonodárci na státní úrovni, v jejímž rámci bude objasněno postavení romštiny v různých jazykových oblastech a situacích, a (2) musí být věnována pozornost jazykovému korpusu a jeho rozvoji, a to zejména v oblastech specifických registrů, jako je například moderní věda, technologie nebo politický diskurz. Důležitým předpokladem jakékoliv systémové, udržitelné a dlouhodobé standardizace

3 Projekt realizovaný Univerzitou ve Štýrském Hradci viz <http://romaniprojekt.uni-graz.at>
Projekt Univerzity v Manchesteru viz <http://romani.humanities.manchester.ac.uk>

4 Detailní popis klasifikace dialektů romštiny (v angličtině), je dostupný na následujících webových stránkách: http://romani.humanities.manchester.ac.uk/whatis/classification/dialect_classify.shtml

romštiny je spolupráce vědců ze zemí západního Balkánu (Srbska, Slovinska, Rumunsko a Bosny a Hercegoviny – Djurić 2011: 9). Podrobnosti týkající se procesu standardizace nicméně zůstávají nejasné. Dosud nebyla učiněna některá zásadní rozhodnutí a stanoveny jasné cíle. Není například zřejmé, zda by standardizovaná romština měla být založena na jednom konkrétním dialektu, nebo do jaké míry by měla být oboustranně srozumitelná mluvčím romštiny z ostatních evropských zemí. Debata o standardizaci romštiny, která je v zemích bývalé Jugoslávie včetně Srbska vedena již od roku 1971 (tedy od doby, kdy byla v Londýně založena Mezinárodní romská unie; Matras 1991: 109) dominuje romské lingvistické scéně v regionu, aniž by měla jakékoli skutečné dopady na jazykově vzdělávací politiku a reálné problémy celých generací romských dětí. Ty se nemohou učit podle učebnic ve svém mateřském jazyce (L1) na základě kvazivědeckého argumentu, že výukové materiály nemohou být publikovány v nestandardizovaných jazykových varietách (Filipović 2012a, Baucal 2012).

Z tohoto důvodu mají romské děti dodnes jedinou možnost, jak se setkat s romským jazykem a romskou kulturou na školách, a to v rámci volitelného kurzu Romský jazyk s prvky romské kultury, který je podobně koncipován pro všechny minoritní děti, které se vzdělávají v srbštině. Kurz je v posledních dvanácti letech nabízen žákům v prvních osmi ročnících jejich základního vzdělání. Podle zprávy Open Society Institute z roku 2007 byl kurz ve sledovaném období reálně nabízen pouze žákům z autonomní oblasti Vojvodina. Podle této zprávy bylo v Srbsku v době její publikace 21 kvalifikovaných učitelů romštiny, kteří mohli kurz vést. Byl vyučován na 42 školách a docházelo na něj 1266 dětí. Zpráva uváděla, že hodiny se konaly čtyřikrát týdně a že v té době byly k dispozici pouze osnovy pro 1. až 4. třídu. Z rozhovorů s učiteli však vyplynulo, že tyto údaje nelze považovat za směrodatné, jelikož situace v jednotlivých školách se rok od roku výrazně mění. Ministerstvo školství a Odbor pro zvyšování kvality ve vzdělávání mezitím pracovaly na přípravě osnov kurzu pro všech osm ročníků základních škol. Tento proces byl ukončen v roce 2009.⁵ Je třeba zdůraznit, že důvod, proč se výuka romštiny soustředí téměř výhradně do regionu Vojvodina, přímo souvisí se zvláštním postavením, které tato oblast má již od konce druhé světové války a od doby nastolení komunistického režimu v bývalé Jugoslávii. Vojvodina byla vždy autonomní oblastí v rámci Republiky Srbsko. Její multietnický charakter má dlouhou historii, během níž byl všeobecně uznán a promítal se i do všech oblastí veřejného i soukromého života, do školství, profesní sféry i do státní správy. S tím souvisela i jeho jazyková stránka – všechny jazyky, kterými se zde hovořilo, byly oficiálně uznány ústavami všech států⁶, jichž byla Vojvodina během druhé poloviny 20. a ve

⁵ *Službeni glasnik Republike Srbije* (Úřední věstník Republiky Srbsko), No. 72/09

⁶ Federativní národní republika Jugoslávie; Socialistická federativní republika Jugoslávie; Svazová republika Jugoslávie; Státní společenství Srbsko a Černá Hora; a konečně Srbsko.

21. století součástí. Vojvodinští zákonodárci prokázali skutečnou snahu o podporu jazykových práv etnolingvistických menšin, žijících na jejím území. Výhody, které z toho plynuly, samozřejmě ve většině případů čerpaly jenom ty vlivnější menšiny s vyšším společenským postavením a ekonomickou mocí. V Subotici například existuje elitní dvojjazyčná maďarsko-německá střední škola, ovšem žádné podobné pokusy o podporu sociální mobility méně vlivných nebo dokonce marginalizovaných minorit podniknuty nebyly.

Za zmínku stojí i fakt, že do dnešního dne neexistují žádná spolehlivá data o počtech srbských učitelů hovořících romsky. Neformální analýzy, které byly provedeny v roce 2009, naznačují, že tato čísla budou velmi nízká. Co se týče celkové romské populace, neoficiální statistiky a konsolidovaná data (kvalifikované odhady založené na kombinaci neoficiálních údajů a výsledků sčítání lidu) uvádějí, že v Srbsku žije mezi 250 000 a 500 000 Romů. Předpokládá se, že z toho 91 000 až 203 000 připadá na romské děti předškolního a školního věku (Baucaľ, 2012). Autoři antropologických a entolingvistických výzkumů, zabývajících se Romy na Balkáně, dokonce často používají termín „skrytá menšina“ (Sikimić, 2004: 7), právě proto, aby zdůraznili fakt, že pokud jde o jazyková práva, nebyla Romům nikdy poskytnuta nebo nabídnuta „žádná institucionální podpora zaměřená na udržení a revitalizaci jazyka nebo na systémové, strukturované a kvalitní formální vzdělávání v jejich L1, ani jiná kulturně či společensky viditelná pomoc“ (Filipović, 2015: 89). Zřejmě pak nebude velkým překvapením, že otázky jako je přesný počet rodilých mluvčích romštiny, úroveň jejich jazykových kompetencí a přesné rozložení romských dialektů na území Srbska, se nikdy nestaly předmětem žádného seriózního vědeckého výzkumu v této zemi a v tomto regionu.

3.2. Aktivity projektu QualiRom v Srbsku

Před oficiálním zahájením projektu byly na Fakultě filologie Bělehradské univerzity všechny relevantní dokumenty související s projektem přeloženy z angličtiny do srbštiny. Mezi ty hlavní patřily *Rámcová osnova pro výuku romštiny*, *Evropské jazykové portfolio pro výuku a studium romštiny* (pro základní a střední školy) pokrývající úroveň jazykové kompetence od A1 do B2 a také *Příručka pro učitele: Jak používat Evropské jazykové portfolio pro romštinu*. To se ukázalo jako velmi užitečné ve všech fázích realizace projektu a to jak v Srbsku, tak i v Rakousku, kde mnozí romští učitelé účastníci se projektu pocházeli ze zemí bývalé Jugoslávie. Veškeré výše uvedené dokumenty jsou přístupné na internetových stránkách Rady Evropy: http://www.coe.int/t/dg4/linguistic/Minorities_Romani_PublAutres_EN.asp.

V roce 2014 vydala Fakulta filologie srbské překlady *Rámcové osnovy pro výuku romštiny* a *Evropského jazykového portfolio pro romštinu v primárním a nižším sekundárním vzdělávání*, které bohužel dosud nenalezly své místo ve formální přípravě budoucích učitelů romštiny.

V rámci přípravné fáze se v květnu 2010 ve Vídni uskutečnil vzdělávací seminář pro učitele romštiny z Rakouska a Srbska. Během realizace projektu byly uspořádány další velmi úspěšné semináře, a to ve Štýrském Hradci (Rakousko), Praze (Česká republika) a Helsinkách (Finsko). Srbský tým QualiRomu tvořili tři učitelé ze Srbska, dva z nich byli mluvčí gurbetské romštiny s rozsáhlou zkušeností s výukou a jeden mluvčí arlijského dialektu – student pedagogiky, který během projektu získal bakalářský titul. Tým se účastnil všech seminářů a pracoval na přípravě a tvorbě výukových materiálů. Na všech pořádaných seminářích bylo díky postgraduálním studentům lingvistiky na Fakultě filologie Bělehradské univerzity zajištěno konsekutivní i simultánní tlumočení, které využili jak členové srbského týmu, tak i někteří romští učitelé v týmu rakouském, kteří, jak jsem již zmínila, pocházeli z různých zemí bývalé Jugoslávie. To podle všech účastníků seminářů podstatně zlepšilo kvalitu komunikace, vzájemné spolupráce a konstruktivních diskusí.

K podpoře projektu se zavázalo i Ministerstvo školství, vědy a technologického rozvoje Srbské republiky, v podobě šíření výsledků projektu a zajištění vzdělávání učitelů ve Vojvodině i v Centrálním Srbsku, a to jak v souladu s Národním akčním plánem Kvalitní vzdělání pro všechny, který se primárně zaměřuje na romskou mládež, tak i podle obecných zásad stanovených během Regionálního setkání odborných pracovníků k programu Kvalitní vzdělání pro všechny, které se konalo v říjnu 2011 v Bělehradě a organizovalo jej UNESCO.

Během první fáze prací na projektu QualiRom vytvořil srbský tým výukové materiály pro úrovně A1 a A2, určené prvnímu stupni základního vzdělávání. Ty pak měly být ve školním roce 2012/13 uvedeny do praxe na dvou školách ve městě Novi Sad. Vzhledem k tomu, že v té době nebylo možné zavádět výuku romštiny v sekundárním vzdělávání, došli jsme k závěru, že namísto přípravy materiálů pro úrovně A1 a A2, které by mohly být používány při výuce na středních školách, budeme dále pokračovat ve tvorbě materiálů pro druhý stupeň základních škol (pro žáky ve věku 10–15 let). Cílem bylo dokončit materiály pro úrovně B1 a B2 určené vyšším ročníkům základních škol, a to do konce léta 2012.

Práce na projektových materiálech a jejich pilotní ověřování nicméně úzce souvisely s finančním postavením Srbska v rámci projektu QualiRom. V době přípravy návrhu projektu ani v době přidělení dotace nemělo Srbsko přístup k Jazykovým programům EACEA K-2, byl mu tedy udělen statut účastníka ze třetích zemí, s čímž souvisela i velmi omezená finanční podpora. Tyto prostředky byly určeny jen na další vzdělávání zúčastněných učitelů (byly z nich propláceny cestovní výdaje a honoráře odborníkům z Rady Evropy, kteří po dobu tří let s učiteli pracovali). Období od poloviny roku 2011 do konce projektu bylo poznamenáno velmi obtížnou situací, ve které se nám nedařilo najít prostředky pro pilotní ověření výukových materiálů, vytvořených v rámci projektu. Před oficiálním zahájením projektu a během prvního roku jeho realizace proběhla celá řada konzultací

s Roma Education Fund (REF), OBSE a kanceláři Evropské komise v Bělehradě, přesto však nebyly uvolněny žádné další finanční prostředky na pokrytí mnoha původně plánovaných aktivit.

Během druhé poloviny realizace projektu QualiRom bylo rozhodnuto, že namísto materiálů pro druhý stupeň základních škol pro úroveň kompetence B1 a B2 budou vytvořeny materiály na úrovni A1 a A2 pro první stupeň, a to ve třetím dialektu romštiny, a to konkrétně ve varietě gurbetštiny, kterou se hovoří v Centrálním Srbsku. Důvodem bylo, že vzhledem k omezenému počtu vyučovacíh hodin věnovaných tomuto kurzu a vzhledem k jeho volitelnosti (známky z kurzu se nezapočítávaly do celkových studijních výsledků), by úroveň A2 byla pro naši cílovou skupinu studentů dosažitelnějším cílem. Důležitá byla i zvolená oblast. Na Centrální Srbsko se zaměřovalo Ministerstvo jako na klíčový region pro zavedení osnov kurzu Romský jazyk s prvky romské kultury do běžných tříd v rámci Národní strategie pro zlepšení vzdělávání romských dětí a projektů IPA, které ji podporují.

Součástí projektu byla i diseminace výsledků. Ta zahrnovala vzdělávací kurzy pro učitele, vedené účastníky projektu QualiRom, tedy učiteli romštiny, kteří se podíleli na tvorbě vznikajících výukových materiálů. Ministerstvo formálně přislíbilo učitelům romštiny a účastníkům projektu QualiRom pomoc při koordinaci těchto aktivit a nezisková organizace EHO (*Ekumenska humanitarna organizacija*, Ekumenická humanitární organizace) z Nového Sadu vyčlenila finanční prostředky pro zajištění setkání, na kterých se měl projekt prezentovat školským úřadům ve Vojvodině a Centrálním Srbsku. Tato iniciativa byla rovněž podpořena Vzdělávacím výborem Národní rady pro romskou menšinu, která je zodpovědná za schvalování a dohled nad zaváděním všech rozhodnutí týkajících se formálního vzdělávání této minority v Srbsku.

V roce 2013 zahájila Fakulta filologie Bělehradské univerzity proces formální akreditace semináře dalšího vzdělávání učitelů, založeného na materiálech projektu QualiRom, u Odboru pro evaluaci a zlepšování vzdělávacích procesů, nezávislé instituce, která úzce spolupracuje s Ministerstvem školství, vědy a technologického rozvoje Republiky Srbsko. To bylo učiněno na základě dohody s představiteli Ministerstva odpovědnými za vzdělávání romských dětí a po konzultacích s potenciálními sponzory budoucích seminářů (především s EHO, již zmíněnou nevládní organizací z Nového Sadu), jelikož jsme cítili potřebu poskytnout učitelům, kteří by se seminářů účastnili, nějakou formu finanční podpory (měli jsme přitom na paměti, že pracujeme s velmi zranitelnou úzkou profesní komunitou). Seminář nicméně neobdržel od Podvýboru pro celoživotní vzdělávání učitelů minoritních jazyků pozitivní hodnocení a nemohl být zahrnut do oficiální nabídky akreditovaných povinně volitelných kurzů, které musí dle vlastního výběru absolvovat všichni učitelé základních a středních škol v Srbsku, aby jim vždy po pěti letech mohla být obnovena učitelská licence. Hodnotící posudek projektu vytykal,

že učitelé, kteří seminář navrhovali, neměli dostatečnou akademickou kvalifikaci a ani teoretické akademické vzdělání pro výuku jazyků a také to, že neměli žádnou přijatelnou předchozí pedagogickou praxi. Ve skutečnosti však oba učitelé, kteří byli zahrnuti do žádosti o akreditaci, přes deset let vyučovali kurz *Romský jazyk s prvky romské kultury* na řadě škol ve Vojvodině, byli členy srbského týmu projektu QualiRom (v jehož rámci absolvovali šest velmi náročných seminářů zaměřených na metodiku výuky, Evropské jazykové portfolio pro romštinu a Rámcovou osnovu pro výuku romštiny) a měli plnou logistickou a teoretickou podporu (ve smyslu znalostí na poli aplikované lingvistiky) ze strany členů Fakulty filologie Bělehradské univerzity.

Navzdory tomuto negativními vývoji a zejména pak díky dobré vůli a osobní iniciativě účastníků projektu, Aleksandry Nikolić a Ivicy Mišković, byly materiály vzešlé z projektu QualiRom ve Vojvodině během léta a podzimu 2013 prezentovány na celé řadě vzdělávacích seminářů pro učitele. Současnými i potencionálními učiteli romštiny, kteří se seminářů zúčastnili, byly přijaty s nadšením a odhodláním uvést je ve svých třídách do praxe. Kromě toho byly výukové materiály těmito dvěma učiteli neoficiálně testovány při výuce, jak v průběhu přípravy materiálů, tak po jejich dokončení, a podle jejich vlastních slov byla zpětná vazba ze strany studentů velmi pozitivní. Pro systematické uvedení těchto materiálů do praxe však, pokud je mi známo, nebyly ze strany relevantních institucí dosud podniknuty žádné další kroky. Důvody, proč tomu tak je, je třeba hledat ve výše nastíněné a velmi problematické ideologii standardizovaného jazyka a kvazi-vědecké argumentaci, která ji podporuje. Tento způsob uvažování a argumentace totiž brání tomu, aby se na úrovni jazykového plánování zohlednily existující iniciativy vedené zdola, které vycházejí z reálných potřeb studentů romštiny (tedy mluvčích různých, ale vzájemně srozumitelných nestandardizovaných variet tohoto jazyka), identifikovaných a reflektovaných jejich učiteli romštiny, zejména pak těmi, kteří se účastnili projektu QualiRom (viz také poznámky dále v oddíle 4 tohoto článku).

4. Zkušenosti z projektu QualiRom – osobní pohled

Jako srbská koordinátora projektu QualiRom jsem se setkávala s řadou výzev. Na jedné straně to byly různé finanční tlaky, jelikož se Srbsko připojilo k projektu jako účastník ze třetích zemí a mělo od agentury EACEA velmi omezenou finanční podporu. Na druhou stranu jsem se dozvěděla mnohé o standardizaci romštiny v Srbsku, realizované na vrcholné úrovni. Její představitelé se v určitých momentech stavěli do opozice vůči hlavnímu cíli projektu. Tím bylo, jak jsem uvedla již výše, uznat a ocenit diverzitu dialektů romštiny napříč Evropou a představit možnosti jejich zavedení do procesu výuky a studia na srbských školách. Profesní komunita, v tomto případě učitelé romštiny, kteří se projektu účastnili, poskytla skvělý příklad jazykového plánování zdola. Různé variety romštiny

v něm byly využity v různých mezinárodních i multilingvních kontextech a interakcích, díky čemuž se ukázalo, že rozmanitost romských dialektů není nutně překážkou vzájemnému porozumění. Kromě toho i sami učitelé identifikovali potřebu dozvědět se více o jiných varietách romštiny, jelikož se ve svých třídách často setkávali se studenty, kteří hovořili různými dialekty. Stručně řečeno, romští účastníci projektu QualiRom ze všech pěti zapojených zemí vytvořili společný soubor jazykových prostředků, který nabízel „formy a funkce sdílené mluvčími různých variet romštiny,“ což těmto účastníkům mimo jiné umožnilo „docenit hodnotu svého vlastního jazyka a vnímat jej jako bohatství, nikoliv však ve smyslu ekonomickém či pragmatickém“ (Filipović 2015: 93).

Vše, co jsem uvedla výše, nicméně stojí v přímém protikladu k jazykové politice vedené v Srbsku ve vztahu k romštině shora. Jde především o to, že hlavní – kvazivědecké – debaty o zavádění romštiny do hlavního vzdělávacího proudu v Srbsku se po desetiletí účastnili ti romští odborníci, kteří trvají na vytvoření jediné standardizované variety romštiny, kterou by se pak učily všechny romské děti, nezávisle na tom, ze které komunity pocházejí a kterým dialektem romštiny hovoří. Debata o otázkách spojených s vytvořením takového standardu se nadále sice vede z mnoha teoretických a akademických perspektiv, ale vždy v kontextu nacionalistického modelu standardizace jazyka (Geeraerts 2003; Filipović 2007, 2009, 2011, 2012a, 2012b, 2015; Filipović, Vuco 2012; Filipović et al. 2010), ve kterém je jazyk vnímán jako součást „svaté trojice“ (Bugarski 2005) sestávající z jazyka, národa a státu. Zastánci standardizace tento model přebírají automaticky, bez ohledu na zvláštní postavení Romů a romského jazyka v Evropě na konci 20. a na začátku 21. století (pro popis důsledků podobného prosazování jazykové politiky shora v Rumunsku⁷ viz například Halwachs 2012: 323–24). V takovém kulturním, politickém a jazykovém klimatu se koncept respektu k dialektní pestrosti tříd studentů romštiny, na němž byl projekt QualiRom založen, poněkud očekávaně setkal s důrazným odmítnutím ze strany lidí podílejících se na plánování výuky romského jazyka na centrální úrovni. To ještě prohloubilo ideologický rozpor mezi „grassrootovým“ jazykovým plánováním zdola, které se odehrávalo v průběhu implementace projektu QualiRom, a institucionálním plánováním a shora iniciovanou centrální politikou prováděnou relevantními srbskými úřady.

7 „Její využívání (ve standardizované podobě, navržené Romskou unií v rámci Varšavské deklarace z roku 1990) v hodinách romštiny bývá často kritizováno místními romskými aktivisty a učiteli, a to primárně z toho důvodu, že ani žáci ani jejich rodiče, kteří romštinu ovládají, nejsou schopni se s touto varietou identifikovat. Z jejich pohledu je standardizovaná romština popisována jako velmi vzdálená jednotlivým lokálním varietám, a do určité míry dokonce i jako nesrozumitelná. Navíc fakt, že je téměř výlučně využívána ve vzdělávání a neplní žádné funkce v každodenním nebo veřejném životě, přispívá k tomu, že je z hlediska budoucnosti žáků hodnocena jako zbytečná.“ (Halwachs 2012: 324)

Kromě toho jsem poznala mnohé o formování jazykově vzdělávacích politik v Srbsku na vrcholné úrovni obecně a měla příležitost osobně poznat rozdíl mezi proklamovanými a explicitními cíli specifických národních a nadnárodních politik a jejich implicitními, strategickými podtexty. Přestože formální přijetí projektu QualiRom bylo zpočátku velmi pozitivní, a to včetně reakce na materiály, které byly v jeho rámci vytvořeny, a plánů pro zajištění jeho budoucí udržitelnosti, žádný z jeho mimořádně důležitých a užitečných výstupů nebyl dodnes v praxi využit. Příčina je zejména v nedostatku podpory ze strany příslušných státních institucí.

Nicméně ne vše, co se týká postavení a praktických dopadů projektu, je tak bezútesné. Poprvé ve své historii se Fakulta filologie Bělehradské univerzity zapojila do systematické podpory výuky a studia romštiny a převzala aktivní roli při její propagaci v Srbsku. Na Fakultě filologie je od školního roku 2015/16 romský jazyk nabízen jako volitelný předmět v rozsahu čtyř semestrů, což představuje novou éru v přípravě budoucích učitelů romštiny. Fakulta byla také jedním z iniciátorů a aktivních účastníků zapojených do tvorby a implementace krátkodobého vzdělávacího programu, zaměřeného na zvyšování jazykových kompetencí v romštině, který byl určen budoucím učitelům kurzu Romský jazyk s prvky romské kultury. Prvního šestitýdenního kurzu, pořádaného v létě roku 2015, se zúčastnilo 23 účastníků. Deset z nich se na začátku školního roku 2015/16 zapojilo do výuky kurzu Romský jazyk s prvky romské kultury v Centrálním Srbsku. Kurz bude pravidelně nabízen i v budoucnu a bude otevřen všem učitelům, kteří mají odpovídající vysokoškolské vzdělání a chtějí pokračovat ve studiu v oblasti výuky romštiny, v souladu se srbskou legislativou, jež vymezuje obecná kritéria pro kvalifikaci učitelů působících ve formálním primárním a sekundárním vzdělávání.

Na osobní úrovni, jako člověk působící v akademické sféře, jsem projekt QualiRom od jeho počátku vnímala jako transdisciplinární společný podnik, ve které se akademický sektor a zapojení jednotlivci a organizace z romské komunity budou učit od sebe navzájem a překonají tak tradiční bariéru mezi akademickým výzkumem a reálnými problémy a obavami skutečných lidí v jejich každodenních životech. Přestože byl projekt definovaný jako univerzitní, jeho základním metodologickým přístupem bylo společné úsilí zahrnující spolupráci lokálních romských učitelů (z nichž někteří měli jen částečné nebo žádné vysokoškolské vzdělání, nebo předchozí zkušenosti s výukou jazyků) s univerzitními vědci z pěti zemí – Rakouska, České republiky, Finska, Srbska a Slovenska (podrobná autoetnografická výpověď viz Filipović 2015).

Romští učitelé zapojení do projektu si velmi záhy uvědomili potřebu zvýšit své formální akademické kompetence, což by jim umožnilo stát se řádnými učiteli jazyků ve svých zemích. Dva ze tří učitelů ze Srbska se například rozhodli dokončit své středoškolské vzdělání a začali pracovat na splnění požadavků pro přijetí na univerzitu. Vysokoškolské studium ale bohužel zatím nezapočali, a to

zejména z finančních důvodů a z důvodu nedostatečné systematické podpory ze strany státu.

Na závěr mohu upřímně říci, že výše uvedené překážky kladené státními institucemi, kterým jsem jako srbská koordinátorka čelila, daly jasně najevo, že ani vědecky podložené výsledky nejsou dostatečným argumentem pro oficiální uznání úspěšných výstupů mezinárodních projektů a jejich uvedení do lokální společenské, politické nebo vzdělávací praxe. Z tohoto pohledu by projekt QualiRom mohl být chápán jako ilustrativní model selhání jazykově vzdělávacích politik vedených zdola v rámci sociopolitického kontextu založeného na rigidní jazykové ideologii, která převládá jak u majority, tak mezi minoritními komunitami. Přes to všechno stále pevně věřím, že představuje i skvělý příklad mezikulturního dialogu, který mi pomohl (a dovolím si říci, že to samé platí i pro ostatní účastníky) „poznat, jak individualizovaně přistupovat k vědeckým a společenským výzvám, které se projevují neočekávanými způsoby v nenadálých podobách a rámcích. Naučil mne mnohé o ‘kulturně citlivém’ výzkumu (Lincoln & Denzin 2005: 1123), který nejen že uznává a toleruje, ale rovněž oceňuje hodnotu specifických kulturních, lingvistických, etnických nebo rasových skupin, odlišných od mé vlastní“ (Filipović 2015: 97).

Literatura

- ACKOVIĆ, D. 2012. Ogled o proučavanju romskog jezika. In: Đurić, R. (ed.). *Standardizacija romskog jezika*. Sarajevo: Udruženje Kali Sara Romski informativni centar, 13–30.
- BAUCAL, A. 2012. Deca i mladi iz romske zajednice u obrazovnom sistemu Srbije: Marginalizovani u društvu i marginalizovani u obrazovnom sistemu [Děti a mladí Romové v srbském vzdělávacím systému: Marginalizace ve společnosti a ve vzdělávání]. In: VARADI, T., BAŠIĆ, G. (eds.). *Promene identiteta, kulture jezika Roma u uslovima planske socijalno-ekonomske integracije* [Proměny romské identity, kultury a jazyka formované plánovanou socio-ekonomickou integrací]. Beograd: SANU (Odeljenje društvenih nauka), 349–363.
- BUGARSKI, R. 2005. *Jezik i kultura* [Jazyk a kultura]. Beograd: XX vek.
- CUMMINS, J. 1980. Entry and exit fallacy in bilingual education. *NABE Journal*, 4 (3), 25–59.
- CUMMINS, J. 1981a. The role of primary language development in promoting educational success for language minority students. In: California State Department of Education (ed.). *Schooling and language minority students: A theoretical framework*. Los Angeles, CA: Evaluation, Dissemination and Assessment Center, California State University, 3–49.
- CUMMINS, J. 1981b. Empirical and theoretical underpinnings of bilingual education. *Journal of Education*, 163, 16–29.
- CUMMINS, J. 1984. Wanted: A theoretical framework for relating language proficiency to academic achievement among bilingual students. In: RIVERA, C. (ed.). *Language proficiency and academic achievement*. Clevedon, UK: Multilingual Matters, 2–19.
- DJURIĆ, R. (ed.). 2012. *Standardizacija romskog jezika*. Sarajevo: Udruženje Kali Sara Romski informativni centar.
- FILIPOVIĆ, J. 2007. Ideologija jezika i standardizacija: istorija i budućnost srpskog standardnog varijeteta [Ideologie jazyka a standardizace: historie a budoucnost standardní variety srbštiny]. *Primenjena lingvistika*, 8, 22–31.
- FILIPOVIĆ, J. 2009. *Moć reči. Ogledi iz kritičke sociolingvistike*. [Síla slov. Eseje z kritické sociolingvistiky]. Beograd: Zadužbina Andrejević.
- FILIPOVIĆ, J. 2011. Language policy and planning in standard language cultures – an alternative approach. In: VASIĆ, V. (ed.). *Primenjena Lingvistika u čast Ranku Bugarskom. JEZIK U UPOTREBI* [Aplikovaná lingvistika jako pocta Rankovi Bugarskému. JAZYK V PRAXI]. Novi Sad: Društvo za primenjenu lingvistiku Srbije, Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, 121–136.
- FILIPOVIĆ, J. 2012a. Obrazovanje romske dece u Srbiji: jezička perspektiva. [Vzdělávání romských dětí v Srbsku: lingvistická perspektiva]. In: VARADI, T., BAŠIĆ, G. (eds.). *Promene identiteta, kulture jezika Roma u uslovima*

- planske socijalno-ekonomske integracije* [Proměny romské identity, kultury a jazyka formované plánovanou socio-ekonomickou integrací]. Beograd: SANU (Odeljenje društvenih nauka), 335–347.
- FILIPOVIĆ, J. 2012b. Language policy and planning from the complexity perspective. In: VUČO, J., FILIPOVIĆ, J. (eds.). *Philological Research Today. Language and Society*. Belgrade: Faculty of Philology Press, 285–320.
- FILIPOVIĆ, J., VUČO, J. 2012. Language policy and planning in Serbia: language management and language leadership. *Anali Filološkog fakulteta*, 24 (2), 9–32.
- FILIPOVIĆ J., VUČO, J., DJURIĆ, Lj. 2007. Critical review of language education policies in compulsory primary and secondary education in Serbia. *Current Issues in Language Planning*, 8 (1), 222–242.
- FILIPOVIĆ, J., VUČO, J., DJURIĆ, Lj. 2010. From Language Barriers to Social Capital: Serbian as the Language of Education for Romani Children. In: PRIOR, M. T. et. al (eds.). *Selected Proceedings of the 2008 Second Language Research Forum*. Somerville, MA: Cascadilla Proceedings Project, 261–275. Dostupné z: <http://www.lingref.com/cpp/slrf/2008/index.html>
- GEERAERTS, D. 2003. Cultural models of linguistic standardization. In: DIRVEN, R. R., FRANK, R., PÜTZ, M. (eds.). *Cognitive Models in Language and Thought. Ideology, Metaphors and Meanings*. Berlin: Mouton de Gruyter, 25–68.
- HALWACHS, D. 2012. Romani teaching: some general considerations based on model cases. In: VARADI, T., BAŠIĆ, G. (eds.). *Promene identiteta, kulture jezika Roma u uslovima planske socijalno-ekonomske integracije* [Proměny romské identity, kultury a jazyka formované plánovanou socio-ekonomickou integrací]. Beograd: SANU (Odeljenje društvenih nauka), 319–334.
- HANCOCK, I. 1999. The schooling of Romani Americans: An overview. Key-note Paper, *Second International Conference on the Psycholinguistic and Sociolinguistic problems of Roma Children's Education in Europe*. Verna, Bulgaria. Dostupné z: <http://www.geocities.com/~patrin/schooling.htm> [cit. 2009–9–1]
- KOMAC, M. 2012. Razvoj socijalnog, ljudskog i kulturnog kapitala – put ka stvaranju autohtone romske narodne zajednice? [Rozvoj sociálního, lidského a kulturního kapitálu – cesta k vytvoření autochtonní romské etnické komunity?] In: VARADI T., BAŠIĆ, G. (eds.). *Promene identiteta, kulture jezika Roma u uslovima planske socijalno-ekonomske integracije* [Proměny romské identity, kultury a jazyka formované plánovanou socio-ekonomickou integrací]. Beograd: SANU (Odeljenje društvenih nauka), 191–205.
- LABOV, W. 1972. The logic of nonstandard English. In: GIGLIOLI, P. P. (ed.). *Language and social context: Selected readings*. New York: Penguin, 179–215.
- LEGGIO, D. V. 2011. The dialect of the Mitrovica Roma. *Romani Studies*, 21 (1), 57–114.

- LESEMAN, P. 2007. *Early education for immigrant children*. The Transatlantic Task Force for Immigration and Integration. Migration Policy Institute. Dostupné z: <http://www.migrationpolicy.org/pubs/LesemanEducation091907.pdf> [cit. 2016–3–25]
- LINCOLN Y. S., DENZIN, N. K. 2005. Epilogue. The eighth and ninth moments – qualitative research in/and the fractured future. in: LINCOLN Y. S., DENZIN, N. K. (eds.). *The Sage handbook of qualitative research*, 3rd edition. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications, 1115–1126.
- MATRAS, Y., REERSHEMIUS, G. 1991. Standardization beyond the state: the cases of Yiddish, Kurdish and Romani. In: VON GLEICH, U., WOLFF, E. (eds.). *Standardization of national languages. Symposium on language standardization*. Hamburg: Unesco-Institut für Pädagogik, 103–123.
- MAY, S. 2008. *Language and minority rights*. New York, London: Routledge.
- Romaninet – a multimedia romani course for promoting linguistic diversity and improving social dialogue: report on Romani language*. Instituto de Enseñanza Secundaria Ribeira do Louro (Spain), Asesoramiento, Tecnología e Investigación S.L. (Spain), Fundación Secretariado Gitano (Spain), „ETHNOTOLERANCE“ (Bulgary), Secretariado Diocesano de Lisboa da Obra Pastoral dos Ciganos (Portugal), Grup Scolar Industrial Victor Jinga (Romania), SC CONCEPT CONSULTING SRL (România), University of Manchester (United Kingdom). Dostupné z: http://www.romaninet.com/ROMANINET_Linguistic_report.pdf [cit. 2016–2–20]
- ROMANI PROJECT. <http://romani.humanities.manchester.ac.uk/index.shtml> [cit. 2016–4–7]
- SIKIMIĆ, B. 2004. Skrivene manjine [Skryté minority]. In: SIKIMIĆ, B. (ed.). *Skrivene manjine na Balkanu* [Skryté minority Balkánu]. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Balkanološki institut, posebna izdanja 82, 6–10.
- SKUTNABB-KANGAS, T. 1991. *Bilingvizam*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- SKUTNABB-KANGAS, T. 2000. Education of ethnic minorities: Introduction and evaluation of various models in relation to Roma. Tolerance, ECMI (European Centre for Minority Issues) Panel. Dostupné z: <http://www.tolerance.cz/english/sem2000/ecmi04.htm>
- SKUTNABB-KANGAS, T. 2004. The right to mother tongue medium education – the hot potato in human rights instruments. Opening Plenary, *II Mercator International Symposium Europe 2004: A new framework for all languages?* Dostupné z: <http://www.ciemn.org/mercator/pdf/simp-skuttnab.pdf>

- SKUTNABB-KANGAS, T. 2005. Endangered linguistic and cultural diversities and endangered biodiversity: The role of educational linguistic human rights in diversity maintenance. *Seminar on Cultural Diversity and Linguistic Diversity*, Diyarbakir/Amed, Turkey. Dostupné z: <http://www.penkurd.org/Diyarbakir-seminar/tove-endangered-linguistic-and-cultural-diversities.html>
- SKUTNABB-KANGAS, T. 2006. Language policy and linguistic human rights. In: RICENTO, T. (Ed.). *An introduction to language policy. Theory and method*. Oxford, UK: Blackwell Publishing, 273–291.